

Preventive law: een wending in de rechtspleging

Veel conflicten kunnen voorkomen worden, door de aandacht van juristen naar voren te verleggen. 'Voorkomen beter is dan genezen' is het uitgangspunt van *preventive law*-beweging. Het past in de evolutie van de vermenselijking van het recht en focust op de voorfasen in de rechtspleging, door juristen op te roepen zich bezig te houden met normatieve professionalisering.¹

DOOR ERIC VAN DE LUIJTGAARDEN ILLUSTRATIE TAMAR RUBINSTEIN

Juristen hebben het zwaar. Ondanks vele goede pogingen het recht dichterbij de burger te brengen door initiatieven als de buurtrechter, het Huis van het Recht, de Zeeuwse Samen Recht Vinden (SRV)-bus, de regelrechter en vele andere, lijkt het niet genoeg. Uit (te) veel hoeken wordt commentaar gegeven op de toegankelijkheid van het recht. Het zou niet voor eenieder gelijk zijn, de wachttijden in de rechterlijke kolom zijn te lang, en er is sprake van klassenjustitie als het gaat om politiek beladen dossiers (zoals het Wilders-proces en het huwelijk van minister Grapperhaus). Er wordt gesproken over de paradox dat men steeds meer leunt op het recht, maar dat de gevolgen van het juridisch ingrijpen daarentegen niet passen bij het rechtsgevoel van de burger.² Er is veel onvrede bij de cliënten over het inlevingsvermogen van juristen die betrokken zijn bij procedures, terwijl bij juristen weer onvrede bestaat over de procedurele aspecten.³ Kortom, de ervaren rechtvaardigheid staat bij de betrokkenen onder druk. De vraag in deze bijdrage is hoe juristen dit tij kunnen keren, bezien vanuit de beweging van *preventive law*.

Juridische gezondheid

Recent verscheen de oproep van Maurits Barendrecht en Maurits Chabot voor een menselijker recht in het boek *Het papieren paleis*.⁴ Onder het motto dat de blinddoek Vrouwe Justitia te strak zit, bepleiten zij een ander rechtsklimaat. Het recht moet naar de mensen toe, als het ware thuisbezorgd worden. Het recht moet ook eenvoudiger, meer consumentgericht zijn en er zou een rechtsakkoord analoog aan het klimaatakkoord getekend moeten worden. Zo'n akkoord zou juristen verplichten verschillende routes te ontwerpen

naar rechtvaardige oplossingen die mensen ook nog eens bij elkaar brengt.⁵

Rechtshouders, wetenschappers, advocaten, mediators, wetgevingsambtenaren, handhavers, kortom juristen in het algemeen worstelen enorm met elkaar over de maatschappelijke druk en complexe vragen die op hen afkomen. Vragen die op het eerste gezicht gaan over de toegang tot het recht, maar bij nadere inspectie eigenlijk gaan over de 'juridische gezondheid' van mensen.⁶ Juridische gezondheid is een voor

Juridische gezondheid is een voor juristen gek fenomeen

juristen gek fenomeen. Zij zijn zó getraind in tegenspraak dat de focus op mensen die nog helemaal geen probleem hebben, niet tot hun *toolkit* lijkt te horen. Toch gaat *preventive law* daar in belangrijke mate over. Zoals wij liever van artsen horen wat we moeten doen om gezond te blijven dan hen te benaderen omdat we ziek zijn, werkt dat in het recht ook zo. Liever dat een jurist helpt om een juridisch probleem te voorkomen dan dat deze ingehuurd moet worden omdat zaken zijn misgelopen.

De meeste literatuur die voorhanden is gaat echter over de toegang tot het recht als er al (een kiem van) een probleem is en gaat uit van het gegeven dat juristen de drempels om hen te benaderen moeten verlagen en toegankelijker (goedkoper) moeten worden. De overige literatuur gaat voornamelijk over de waarden van de democratische rechtsstaat, of over de verschillende vormen van rechtvaardigheid die

Eric van de Luijtgarden is lector en hoogleraar Preventive law aan de Zuyd Hogeschool respectievelijk Maastricht University.

door juristen geborgd moeten worden. Waar ik in deze bijdrage aandacht aan wil besteden: de vraag die aan juristen wordt voorgelegd heeft eigenlijk maar een heel beperkte focus, maar bepaalt wel voor een groot deel hun gedrag. De focus op hoe we het recht toegankelijker en rechtvaardiger moeten maken gaat in het algemeen uit van het denken in conflicten, geschillen, problemen. Daarmee wordt eigenlijk voorbijgegaan aan twee belangrijke fasen, namelijk het onderhouden van de juridische gezondheid (*legal health maintenance*) en het vermijden van conflicten, geschillen, problemen (*dispute avoidance*). Het zijn deze fasen waar preventive law zich op focust.

Wat opvalt aan de eerder genoemde mooie initiatieven is dat ze allemaal gaan over de situatie nadat een conflict is ontstaan, een geschil is gerezen of een rechtszaak is begonnen. Alle goede initiatieven ten spijt, zelden gaat het over het voorkomen van conflicten, geschillen en rechtszaken. Ik snap dat wel, want de acties die nodig zijn voor het voorkomen daarvan zijn voor juristen te divers, staan te ver af van de traditionele invulling van hun beroep en het vraagt nogal wat van de (morele) betrokkenheid en waardegedrevenheid van juristen. Daarmee wil ik niet zeggen dat juristen niet betrokken zijn bij hun werk. Waarden als rechtvaardigheid, vrijheid, bescherming, gelijkheid en solidariteit zijn voor hen van eminent belang. De waardeoptimalisatie vertaalt zich voor

Zelden gaat het over het voorkomen van conflicten, geschillen en rechtszaken

hen echter vaak in ethisch professionele codes, 'als dit zich voordoet, dan doe je als jurist dat', en wordt gejuridiseerd in gedragsregels en formules voor aansprakelijkheid. De morele betrokkenheid en waardeoptimalisatie die nodig is voor preventie doelt op iets anders. Preventie vraagt veel meer van juristen, vraagt multidisciplinaire betrokkenheid, presentie en ethische zelfontwikkeling, stelt kortom moeilijke en weerbarstige vragen over hun beroepshouding.

De beweging preventive law vraagt hier aandacht voor. Het komt niet met een kant-en-klare oplossing, maar stelt de investering in kennis van normatieve waarden, multidisciplinaire betrokkenheid en ethische zelfontwikkeling die aan het juridisch professionele optreden ten grondslag liggen centraal.

Ontstaan

Preventive law is een beweging uit de Verenigde Staten die sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw is ontwikkeld door de advocaat en hoogleraar Louis Meir Brown. Diens levensmotto was: *'The time to see an attorney is when you're legally healthy – certainly before the advent of litigation, and prior to the time legal trouble occurs.'*⁷

Het idee van preventive law is ontwikkeld naar analogie van de preventieve geneeskunde, waarin aandacht wordt gevraagd om zo gezond mogelijk te leven om ziekten te voorkomen. We willen als mensen immers geen goede arts, maar we willen gezond zijn. Mochten we onverhoopt ziek

worden, dan komt pas de vraag naar een goede arts. Zo is dat ook in het recht: mensen willen geen juridische problemen. En zoals gezonder eten en bewegen het mantra is geworden van de hedendaagse gezondheidszorg, zo staat preventive law voor de inzet van juristen en juridische kennis om juridisch gezond te zijn en te blijven. Het gaat hierbij om wat Thomas Barton noemt *legal empowerment of the people through preventive lawyering*.⁸

Juist in onze tijd waarin juridische kennis volop door het internet wordt ontsloten, is dit van groot belang. Zoals we googelen als het over onze gezondheid gaat, zo googelen we immers ook als het over onze rechten en plichten gaat. Analoog aan de gezondheid, waar we de arts nodig hebben om de informatie te duiden, hebben mensen juristen nodig om de juridische informatie te duiden. Allemaal in het voortraject, nog voordat er juridische problemen zijn.

Literatuur

Over preventive law is veel geschreven.⁹ Centraal staat het adagium dat voorkomen beter is dan genezen. Mensen willen in eerste instantie geen goede jurist, toegang tot het recht, goede rechtsbijstandstandverzekeraar, conflictdeskundige of rechtvaardige rechter, mensen willen geen juridische problemen. Mensen willen dat hun rechten beschermd worden in een goed functionerende rechtsstaat, waarin de waarden van de rechtsstaat optimaal worden beschermd.¹⁰

Richard Susskind heeft daar in zijn meest recente boek, *Online Courts and the Future of Justice*, een mooie analyse over gegeven. Hij typeert de toegang tot recht, mediation, arbitrage en welke andere vorm van conflicthantering in het rechtsbedrijf in vier fasen:

1. Legal health promotion
2. Dispute avoidance
3. Dispute containment
4. Dispute resolution

De laatste fase blijkt het meeste aandacht te krijgen in het rechtsbedrijf. Ieder zichzelf respecterende rechtsstaat heeft een vorm van autoriteit die uiteindelijk, als alles geprobeerd is, benaderd kan worden voor een beslissing op een voorliggend conflict. Meestal is dat de rechter, maar met de democratisering van de conflicthantering kunnen dat ook mediators, arbiters, coaches, etc. zijn. Daar waar de meesten deze laatste fase de conflictfase zullen noemen, spreekt Susskind consequent over 'ultimum remedium'.

Interessant is het wel dat de meeste juristen zich in hun beroepsuitoefening juist op deze fase concentreren. Juristen worden immers opgeleid in het toernooimodel en concentreren zich op zaken die misgaan. Sterker, Susskind stelt, en hij is daarin niet alleen, dat de dominante manier waarop juristen werken te allen tijde is gericht op zaken die scheef zijn gelopen en waar een substantieel verschil van mening is. Daaromheen is een systeem gebouwd van inhoudelijke en procedureregels, declarabiliteit, tastbare targets en eindoordelen. Dit leidt volgens hem tot een perverse prikkel voor juristen die door hen moeilijk kan worden weerstaan, namelijk het continueren van conflicten, als 'verdienmodel'. Ik denk dat hij de beroepsgroep

daarmee tekortdoet, maar ik lees het in meer onderzoek.¹¹ De essentie van Susskinds onderscheid is dat dit aandacht vraagt voor de eerste twee fasen van de rechtspleging die naadloos aansluiten bij de beweging preventive law. Deze beweging vraagt aandacht voor het beschikbaar stellen van juridische kennis en kunde in het voortraject, legal health promotion en dispute avoidance. Deze twee werkvelden zijn de fasen waarin gesproken wordt over het voorkomen van problemen, preventie of preventive law.

Gemis in de opleiding

Wat vraagt dat van juristen? Immers, de opleiding is altijd gericht op tegenspraak, partij en wederpartij, Openbaar Ministerie en verdediging, op de fase waarin een geschil geduid, vertaald en beslecht moet worden. In de opleiding

Vier evoluties in het rechtssysteem maken het rechtssysteem aanzienlijk minder star

gaat heel weinig aandacht uit naar wat Barton noemt *understanding*, *integration* en *accomodation*.¹² Preventive law gaat over die thema's die staan voor een menselijker rechtsbeoefening. Juristen die het verschil willen maken in het voortraject

en willen werken aan legal health promotion en dispute avoidance, zullen nu iets moeten ondernemen, omdat het rechtssysteem nu te maken heeft met vier belangrijke evoluties. Deze evoluties maken het rechtssysteem aanzienlijk minder star dan enkele decennia geleden, en geven aanleiding anders tegen de technisch juridische beroepsuitoefening aan te kijken.

Evoluties in het rechtssysteem

De eerste evolutie is dat ondanks of dankzij de toename van regelgeving en de complexiteit daarvan er steeds meer open normen zijn, die nadere invulling behoeven in de praktijk, zoals de vele kaderwetten, de ruime delegatiebepalingen en doelregelingen. De tweede evolutie is dat er sprake is van een migratie van harde regels naar casuïstische regels, regels die per casus verschillen, en waar het recht bepaald wordt naar de omstandigheden van het geval. De derde evolutie is het feit dat er door een multiculturele samenleving sprake is van verschillende waarden. Werd onze samenleving in de jaren vijftig van de vorige eeuw beheerst door een sterke christelijke-politieke verzuiling, nu is er sprake van een grote diversiteit aan opvattingen, waarden en meningen, die juridisch allemaal een eigen interpretatie en weging vragen. De vierde evolutie ten slotte is de mondige googelende burger, die de autoriteit van de jurist niet klakkeloos accepteert, maar vragen stelt op basis van zijn eigen informatievergaring.

Deze evoluties onderscheidt en plaatst Eric Lancksweerd in wat hij 'de noodzaak van de ethiek van zelfontwikkeling' voor juristen noemt. Hij appelleert aan een nieuwe tijd waarin het recht voor juristen geen rustig bezit meer is. Cliënten zijn kritisch, doelgericht, zoeken rechtvaardigheid en willen, zoals gezegd, geen juridische problemen. Dat betekent dat vertaling van de feiten naar een juridische context bijna altijd tekortschiet en dat de vraag achter de vraag belangrijker wordt. De context van de cliënt komt veel meer op de voorgrond, cliënten willen geen antwoord op juridische problemen, cliënten willen überhaupt geen juridische problemen. Daarmee is er zijns inziens vraag naar een nieuwe juridische beroepsethiek, naar een menselijker bredere rechtsbeoefening, multidisciplinair en gericht op preventie.

Humaan-ethische rechtsbeoefening

In de preventive law-beweging wordt het recht primair gezien als een systeem dat gericht is op de mens en niet als een systeem sui generis, zoals het door velen (en niet in de laatste plaats door juristen vanwege hun opleiding) wordt gezien.¹³ Het gaat in preventive law volgens Brown om de humanisering van de rechtsbeoefening. De oorzaak van de juridisering van de samenleving ligt niet alleen in de toename van regelgeving door de toenemende complexiteit van de samenleving. De preventive law-beweging zoekt die oorzaak veel meer in het gebrek aan morele betrokkenheid en brede

Met de reflexieve identiteitsvorming kan de professional als mens in zijn beroep verschijnen

interesse en daarmee aan de focus op het voorkomen van juridische problemen. Juristen zijn geneigd zaken te juridiseren, zeker in de Verenigde Staten. Feiten worden gefileerd en geabstraheerd tot rechtsfeiten in de rechtszaal en cliënten herkennen de in juridische termen omgezette feiten vaak niet meer.¹⁴ De preventive law-beweging gaf onder leiding van Brown een impuls aan wat je zou kunnen noemen humaan-ethische rechtsbeoefening.¹⁵ Hij was ervan overtuigd dat wat Susskind legal health maintenance en dispute avoidance noemt, de kern van het rechtsbedrijf is.¹⁶ Hij gaf er de naam preventive law aan, hoewel eigenlijk het recht niet preventief is, maar de vaardigheden van de betrokken juristen een preventieve uitwerking hebben.

Normatieve professionalisering

Wat moeten juristen doen om meer preventief in hun beroepsuitoefening te worden? Dat is een vraag die niet eenvoudig en eenduidig beantwoord kan worden. Net zomin als we weten wat we precies moeten doen om gezond te blijven. Er zijn randvoorwaarden, zoals risico's mijden, jezelf goed informeren en je aan de regels houden, maar u en ik weten dat het dan alsnog mis kan gaan. Aan juristen kan naast het op peil houden van hun vakkennis dan ook alleen gevraagd worden te investeren in zichzelf. Hun zelfontwikkeling in humaan-ethische en multidisciplinaire zin is van groot belang, om in fase 1 en 2 van het rechtsbedrijf

cliënten bij te staan.¹⁷ Lancksweerd noemt dat werken aan morele betrokkenheid of waardeoptimalisatie.

Deze morele betrokkenheid of waardeoptimalisatie staat elders al langer op de professionele agenda. In het pastoraal werk en de zorgethiek is een dergelijk appel op professionals door Andries Baart uitgewerkt onder de naam presentiebenaadering. Zijn zorgethiek laat zeer positieve effecten zien als het gaat om het behoud van de geestelijke gezondheid en het voorkomen van problemen daarmee.¹⁸ Het laat zich voor het juridische veld in drie methodische kenmerken vatten:

- Aanpassing: de jurist past zich aan de leefwereld van de cliënt aan, deze staat centraal, niet het recht of de rechtsbeoefening.
- Begrip: de juridische dienstverlening beperkt zich niet tot een juridisch probleem of vraag, maar is in beginsel gericht op de context van de cliënt, dat wil zeggen dat er ook met de buurt, de organisatie, familie, vrienden, etc. wordt gewerkt.
- Doeloriëntatie: de jurist richt zich op een goede werkbare oplossing, niet enkel naar een oplossing voor het juridische conflict, en schakelt daarvoor andere professionals in als dat nodig is.

In de humanistiek, bijvoorbeeld in de zorg en bij de politie, is deze morele betrokkenheid en de waardeoptimalisatie eerder uitgewerkt in het leerstuk van de normatieve professionalisering.¹⁹ Dit is de reflexieve, onderzoekende, creatieve en lerende omgang met verschillende vormen van normativiteit (persoonlijk, relationeel, epistemologisch, organisatorisch en moreel-politiek) die in alle vormen van professioneel handelen werkzaam zijn.²⁰ Het is een leerstuk dat een beweging beoogt tegen de vooral technische en instrumentele invulling van professionaliteit in de (post)moderne samenleving, omdat professionals met een handelingsverlegenheid zaten. Zij wisten in 'nieuwe' situaties (vergelijk de evoluties) niet goed om te gaan met hun voornamelijk vakgerichte technisch instrumentarium. Deze verlegenheid vroeg om reflexieve identiteitsvorming.

Het is vooral Harry Kunneman die aandacht vroeg voor de reflexieve identiteitsvorming die de professional, volgens hem, de mogelijkheid geeft de kloof tussen enerzijds de dominante technische invulling van zijn professionaliteit en anderzijds zijn eigen normatief geladen invulling van de professionaliteit te overbruggen. Daarmee kan de professional als mens in zijn beroep verschijnen en de operationalisering van zijn waarden vormgeven.²¹ Centraal staat telkens de vraag hoe cliënten of burgers het professioneel handelen en gedrag ervaren. Kunneman stelt de volgende kernvraag: helpt het gedrag van de professional de cliënt echt?

Die vraag anders gesteld, namelijk: hoe kunnen juristen helpen bij de verzorging van de juridische gezondheid om daarmee geschillen te voorkomen, is precies de vraag die in de preventive law-beweging centraal wordt gesteld.

Er zijn al goede voorbeelden die lijken tegemoet te komen aan deze vraag. Rechtsbijstandsverzekeraar Achmea laat zijn juristen deelnemen aan intervisiegroepen waarin zij zoeken naar de-escalatiemaatregelen en snelle oplossingen die geüniformeerd kunnen worden. De verzekeraar heeft een dashboard ontwikkeld dat cliënten verder helpt met eenvoudige

dige juridische gezondheidsvragen. Ook zijn er preventiepakketten, waarbij cliënten met behulp van een chat-assistent snel impactarme adviezen krijgen voor het de-escaleren van conflicten. Centrale waarden zijn onder andere: tijd en aandacht, proactief optreden en samen met de cliënt optrekken. Andere voorbeelden zijn er in de advocatuur waar juristen van verschillende kantoren sturen op het voorkomen van juridische escalatie van geschillen, risicobeheersing, begrip en samenwerking, zoals IZAAC, de Intermediair voor zakelijke Alternatieve Arbitrage en Conflictoplossing. Wat wel opvalt is dat al deze initiatieven blijven uitgaan van een (rijzend) conflict, en dat dispute avoidance en legal health maintenance nog niet in beeld zijn. Onderzoek van de preventive law-groep van de Zuyd Hogeschool moet uitwijzen waarom een conflict nodig is om als jurist cliënten bij te staan.²² De theorie van preventive law gaat immers verder en stuurt op de juridische gezondheid, door juristen te leren normatief te professionaliseren.

Slot

Preventive law is een aanvulling op de technische instrumentele invulling van het juridisch metier. Met het oog op de vermenschlijking van het recht focust het op de voorfasen in de rechtspleging, door juristen op te roepen zich bezig te houden met normatieve professionalisering. In de vorm van een continu reflexief leerproces, waarbij zij met elkaar debatteren, uitvinden, creatief bedenken, innoveren, reflecteren op wat zij kunnen bijdragen aan het voorkomen van problemen en het stimuleren van de juridische gezondheid en daarmee de ervaring in een rechtvaardige wereld te leven. Narratieve lerende intervisie waarbij verhalen worden opgehaald, getoetst en aan elkaar doorgegeven, verhalen die werken en cliënten echt helpen.

Het slot is positief van toon. Toegegeven, juristen hebben het zwaar, maar ze kunnen daar zelf iets aan doen. Het recht hoeft niet per se naar de mensen te worden toegebracht, of helemaal 'opnieuw gedefinieerd' te worden. De druk op het rechtsbedrijf hoeft niet met meer geld of zware politieke keuzes tegemoetgekomen te worden. Wat kan helpen is het verleggen van de focus op de toegankelijkheid van het recht naar een focus op juristen zelf. Door normatieve professionalisering werken zij aan het voorkomen van juridische problemen en de juridische gezondheid van mensen. Daarmee wordt een principiële wending in de rechtspleging mogelijk gemaakt. Van dispute containment en dispute resolution naar dispute avoidance en legal health maintenance. Het rechtsbedrijf wordt menselijker, rechtvaardiger en de rechtspleging wordt ontlast, bovendien krijgt de juridische beroepsuitoefening de diepgang die het verdient. ■

NOTEN

- Ik ben Lucas Lieveerse dankbaar voor zijn commentaar op eerdere versies. Ik spreek in dit artikel over juristen en hun rol in het voorkomen van juridische problemen, wellicht kan voor juristen ook mediators en conflictbehandelaars worden gelezen, maar dat is niet mijn primaire focus geweest.
- Hans Boutellier, *De improvisatiemaatschappij*, Den Haag: Boom juridisch 2011, p. 122.
- Dit is wat kort door de bocht, er wordt erg veel onderzoek gedaan naar het functioneren van het rechtsbedrijf en doorgaans levert dit een positief

beeld op. Zij het dat tussen de regels door voortdurend blijkt dat mensen de regie kwijt zijn zodra professionals het moeten overnemen en dat recht meer kapot maakt dan je lief ook waar is. Zie *Klantwaardering Rechtspraak 2017* op www.rechtspraak.nl.

- Maurits Barendrecht & Maurits Chabot, *Het papieren paleis*, Amsterdam: Balans 2020. Zie ook het interview elders in dit nummer.
- Hierover heeft de juridisch visionair Richard Susskind ook veel geschreven, zie zijn met recente boek, *Online Courts and the Future of Justice*, Oxford: Oxford University Press 2020.
- Janneke van der Linden, *De civiele zitting centraal*, Kluwer Deventer 2010. Eric van de Luijtgaarden, *Preventive Law, aanzet tot normatieve professionalisering in de opleiding van juristen*, Soesterberg: Aspekt 2017, p. 50 e.v.
- Louis Meir Brown, *Lawyering through life, the origin of preventive law*, Littleton: F.B. Rothman 1986, p. xv-1.
- Th.D. Barton, *Preventive Law and problem solving. Lawyering for the future*, Lake Mary: Vandepas Publishing 2009, p. 346. Vergelijk: D.P. Stolle, D.B. Wexler & B.J. Winick, *Practicing Therapeutic Jurisprudence. Law as a helping profession*, Durham: Carolina Academic Press 2000, p. 177. Thomas Barton was tot voor kort de enige hoogleraar preventive law in de wereld. Hij zette het werk van Louis Meir Brown voort aan de Californian Western School of Law in San Diego, waar het National Center for Preventive Law is gehuisvest. De belofte van het *preventive law programme* is dat de belangen van cliënten beter gediend zijn door te werken aan vertrouwen, advisering in brede zin en planning van juridische zowel als niet-juridische momenten in het leven.
- Literatuuroverzicht in Van de Luijtgaarden 2017, p. 255 e.v.
- Barendrecht en Chabot 2020, p. 63.
- Deze sfeer ademt ook uit het boek van Barendrecht en Chabot. Zie ook: Eric Lanckswert, *Juridische beroepsethiek 2.0. Professionaliteit door menselijkheid*, Oud Turnhout/'s-Hertogenbosch: Gompel&Svacina 2020, p. 31 en Richard Wrangham, *The Goodness Paradox, how evolution made us more and less violent*, London: Profile Books 2019, p. 204.
- Th.D. Barton, *A paradigm Shift in legal thinking*, in: H. Haapio (ed.), *A proactive Approach to Contracting and Law*, Turku: Turku University of Applied Sciences 2008, p. 35-43; en Barton 2009, p. 26 e.v.
- Brown 1986, p. 13 en 18. De bureaucratische antwoorden dat iets niet mag van de regels, in het format *computer says no* is hiermee uit den boze.
- A.J. Wistrich & J.J. Rachlinski, 'How lawyers' intuitions prolong litigation', *Southern Californian Law Review* 2013, nr. 3, p. 571-636.
- Louis Brown, *Manual of Preventive Law*, New York: Prentice-Hall 1950, p. 37.
- Heel interessante aanknopingspunten hiervoor zijn te vinden bij Daniel Kahneman, *Ons feilbare denken*, Amsterdam/Antwerpen: Business Contact 2011, p. 467 e.v.
- We zien hier vaak de referentie aan de T-shaped lawyer, zie: Elaine Mak, *The T-shaped lawyer and Beyond: Rethinking legal professionalism for contemporary societies*, Den Haag: Eleven International Publishing 2017.
- Andries Baart, *Een theorie van de presentie*, Utrecht: Lemma 2001 en A. Baart & A. van Heijst, 'Inleiding: een beknopte schets van de presentie-theorie', *Sociale interventie* 2003, nr. 2, p. 5-8.
- Jan Nap, *Vragen naar goed politiewerk: belang-stellend ontwikkelen van de alledaagse praktijk*, Den Haag: BoomLemma 2012.
- Hans van Ewijk, *Conceptuele inleiding: ontvouwing van normatieve professionalisering*, in: H. van Ewijk & H. Kunneman, *Praktijken van normatieve professionalisering*, Amsterdam: SWP 2013, p. 19-71.
- Harry Kunneman, *Van theemutscultuur naar walkman-ego, contouren van postmoderne individualiteit*, Amsterdam/Meppel: Boom 1996, p. 242.
- www.preventivelaw.nl.